

СВАСТИКА В ЗНАКОВИХ СИСТЕМАХ ДОБИ МІДІ-БРОНЗИ В УКРАЇНІ

Статтю присвячено ролі свастики в знакових системах енеоліту та бронзового віку України (V-II тис. до Р. Х.).

Поштовхом до написання цієї статті стала знакова знахідка. Розбираючи науковий архів Віктора Платоновича Петрова (1894-1969), що зберігався його дружиною Софією Федорівною Зеровою, В. М. Корпусова виявила відбиток двох статей з журналу «Германен-Ербе» («Германська спадщина») за вересень-жовтень 1942 р. Відомо, що радянські спецслужби змусили В. П. Петрова перетнути в лютому 1942 р. лінію фронту з метою співпраці з німецькою окупаційною адміністрацією України на користь СРСР. Можливо, що в окупованому Києві В. П. Петров одержав згаданий відбиток від одного з авторів - Пауля Грімма, тодішнього директора Історичного музею, а до Другої світової війни — доцента університету в м. Галле.

Ми лишаємо поза увагою статтю Р. Штампфуза «Германці в Україні», присвячену старожит-

ностям готів [1], а зосередимося на дописі П. Грімма «Нордичні знахідки молодшого кам'яного віку з України» [2]. Молодий науковець цікавився тоді культурами шнурової кераміки доби бронзи, з якими нині пов'язують герmano-балто-слов'янську спільноту (середина III - початок II тис. до Р. Х.). Увагу П. Грімма привернули два горщики з розкопок К. Мельник-Антонович біля с. Кириківки колишньої Харківської губернії з численними свастиками. Він публікує фотознімки цих посудин та розгорнуті прорисовки всіх знаків, відносячи їх до горизонту молодших пам'яток шнурової кераміки України [2, abb. 6-9]. Позаяк у фондах НМІУ ці горщики не збереглися, то їх слід шукати в одній з музейних колекцій Німеччини. Перепублікація професійно виконаних розгорток (рис. 1-2) з практично недоступного українським дослідникам видання помітно

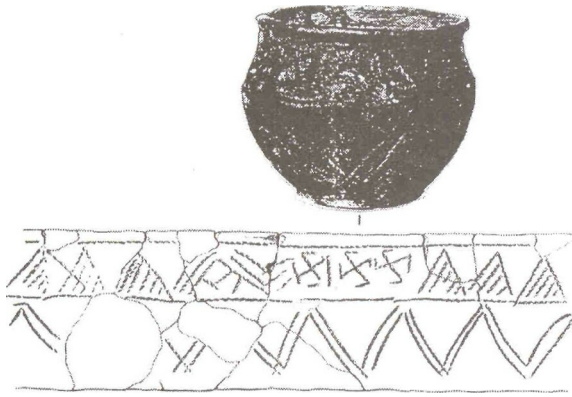


Рис. 1. Знакова композиція на посудині з Кириківки, курган 7 (за Р. Grimm, 1942)

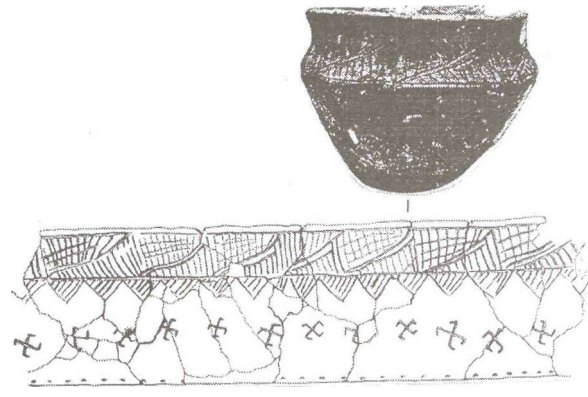


Рис. 2. Знакова композиція на посудині з Кириківки, курган 8, поховання 7 (за Р. Grimm, 1942)

доповнює фонд джерел до вивчення знакових систем первісної доби в Україні.

П. Грімм у зв'язку із знахідками з Кириківки порушує тему походження свастики. Він зазначає, що найдавніші зображення свастик трапляються в комплексах неолітичної культури лінійно-стрічкової кераміки. Проте появу класичних свастик німецькі вчені пов'язували з шаром так званих нордичних культур, хоча й оперували на підтвердження цієї тези одиничними та до того ж недостатньо документованими фактами. Саме тому посуд з Кириківки суттєво розширював фонд так званих нордичних свастик.

Українська наука з відомих причин упродовж тривалого часу обходила увагою цей давній символ, репрезентований у низці археологічних культур доби міді - бронзи. Формальним відкриттям цієї теми можна вважати статтю «Свастика» у «Довіднику археології України», де вона зайняла 5 рядків з посиланням на «Словник іншомовних слів» у списку літератури [3].

Почнемо з деякої загальної інформації про слово «свастика». Цей термін походить з санскриту («svastika»). Він є похідним від *su* - букв., «пов'язане з благом, добром», і близьким до ритуального оклику «Сваха!» («Хай буде благо!» чи «Благослови!»). В індійській культурі це солярний символ, знак світла, щедроти й загального блага [4]. Для уточнення змісту цього терміна та встановлення часу його появи на теренах України ми звернулися до арійського лексикону Надчорномор'я, дбайливо зібраного О. Трубочовим [5]. У ньому є 5 словосполучень з першим компонентом *su*- в розумінні добрий, гарний. Ключовим серед них є *su-vasa* добре житло (варіант - *sv-aja* - добре пасовисько). Додаткові значення слова *vasas*: одяг, вбрання; перетинка, заслін, укриття. Отже, буквально значення поняття «свастика» можна трактувати як «добре укриття» чи,

ширше - «оберіг». Воно засвідчене в географічних назвах регіону від античної доби до середньовіччя. В питоми українській традиції свастику називають ще «сваргою», пов'язуючи її тим самим з богом неба Сварогом у давніх слов'ян, батьком бога Сонця - Дажьбогом. Тут свастика трактується як Сонце в русі [6]. Згадуваний лексикон О. Трубочова також містить слово **svarga-*, пов'язане з арійською традицією. Воно перекладається як «той, що рухається небом, небесний, сонячний» чи «сонячний шлях» [5].

Класичною свастикою вважається хрест із зігнутими під прямим кутом кінцями. Напрямок повороту кінців поділяє свастику на правобічні та лівобічні. Крім того, існують десятки варіантів зображення свастики, наділених додатковими нюансами символіки [7]. Так, свастика в численних культурах Старого та Нового Світів трактується як варіант системи кругової орієнтації (хреста в колі). Загнуті під прямим кутом кінці хреста позначають напрямок руху по колу. Цей знак змістовно близький уявленням щодо нескінченної зміни та повторюваності пір року. В Давній Індії та Китаї свастика виступає символом чотирикратного орієнтування за сторонами світу. З часом вона набуває там значення 10 000 (нескінченність). У буддійському культурному просторі свастику трактують як «Печатку серця Будди», а в Тибеті її вважають знаком щастя й талісманом [8].

Найдавніші зображення свастик відносять до верхнього палеоліту [4]. Проте стійкого поширення цей знак набуває в процесі так званої неолітичної революції, за переходу від привласнювальних до відтворювальних форм господарювання. Саме тоді набула розвитку солярна символіка, різновидом якої завжди була свастика. Не буде коректним пов'язувати появу свастики з певним регіоном, а тим більше етносом. Зазначи-

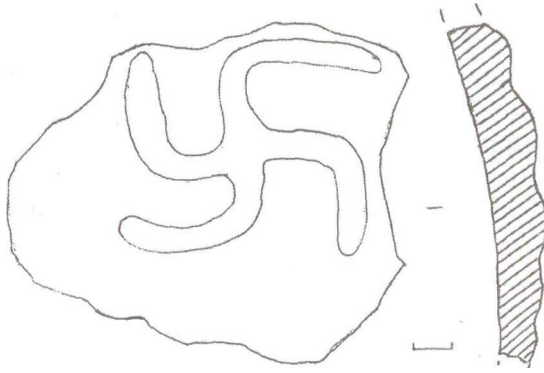


Рис. 3. Зображення свастики на посудині трипільської культури з с. Кудринці. Фонди Музею антропології та етнографії, С-Петербург

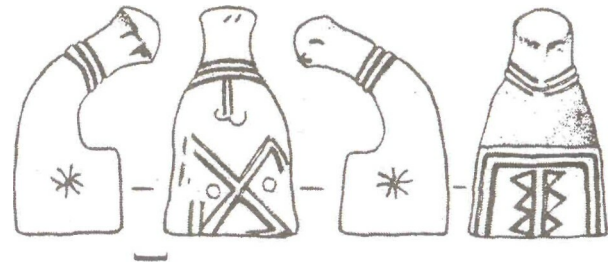


Рис. 4. Статуетка усатівської культури з поселення Маяки (за Е. Ф. Патоковою, 1989)

мо, що зображення свастики близько 2000 р. до Р. Х. вже помічено в доарійській культурі Мохенджо-Даро та Хараппи в долині Інду [8]. Тобто свастику немає підстав розглядати як знак питомо арійський чи навіть індоєвропейський.

На теренах України свастика наявна принаймні від доби енеоліту. М. Ю. Відейко люб'язно познайомив нас із зображенням свастики на стінці посудини з поселення Кудринці у Наддністрянщині, що датується періодом Трипілля В-I (сер. V тис. до Р. Х.). Фрагмент зберігається в колекції Музею антропології та етнографії в м. Санкт-Петербург (рис. 3). У варіанті з округленими кутами свастика увійшла до знакової системи Трипілля В-II - С-I g II, дослідженої Т. Ткачуком. Це знаки 226-230 [9, с. 211, рис. 41].

Цінними є зображення свастики на речах степової філіації Трипілля - усатівської культури (початок III тис до Р. Х.): великий знак на спині статуетки (рис. 4) з поселення Маяки на Дністрі [10, с. 104, рис. 35, /] та дві свастики на дні та стінці ритуальної чаші з центрального поховання 1 кургану П-2 Другого Усатівського могильника (рис. 5) на околиці Одеси [11, с. 79, рис. 32, 10]. Центральна свастика була засипана червоною фарбою, що підсилює наведену вище семантику цього знака. Населення усатівської культури переселилося з лісостепу до степів Західного Надчорномор'я, де й було, ймовірно, індоєвропейзоване місцевими праіндоаріями.

У контексті дослідження свастик мусимо назвати працю А. Кульчицької «Орнамент трипільської культури і українська вишивка XX століття», де нібито трипільські свастичні композиції взяті з посуду зрубної спільноти доби пізньої бронзи, знайденого в кургані біля м. Острогоськ (Воронезька обл., Росія) [12, с. 88, рис. 17, 1-2]. Витоки українського орнаменту не можна зводити до виключно трипільських впливів, а тим

більше некоректно використовувати археологічні джерела.

За доби ранньої та середньої бронзи (III тис. до Р. Х.), зображення свастики практично не проглядалося, що підтверджує й реєстр знаків катакомбної спільноти, зібраний С. Пустоваловим [13, с. 22-51, рис. 1-10]. Ситуація змінюється на добу бойових колісниць (XIX-XVI ст. до Р. Х.), коли солярна символіка набуває особливого розквіту в декорі посуду та виробів з металу, кістки й рогу, виконаних у техніці карпато-мікенського орнаментального стилю [14, с. 46-50, рис. 2, 12; 3, А], поширеного, зокрема, на півдні України. Проте зображення свастик спочатку були поодинокими. Вони наявні, зокрема, на горщиках із знаковими композиціями бабинської культури зі степової Наддніпрянщини [15, рис. 2, 4, 10].

Широке використання свастики пов'язане з добою пізньої бронзи та культурами зрубної спільноти (XVII-XII ст. до Р. Х.), що репрезентували індоіранський етнічний масив. Саме тоді свастика стає одним з ключових елементів знакової системи, поширеної від Уралу до Дніпра [16-18].

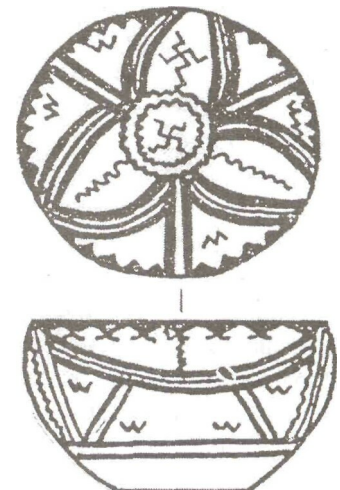


Рис. 5. Ритуальна чаша з Усатівського могильника (за Е. Ф. Патоковою, 1979)

Свастиками не лише оздоблювали посуд, їх нашивали на одяг чи головний убір у вигляді металевих аплікацій як прикрасу та оберіг. Декорований свастичними знаками посуд ставився до поховань. Чи не найбільше їх виявлено на сході України, в басейні Сіверського Донця, а вже на захід від Дніпра свастики були майже невідомі.

Отже, посудини з Кириківки, описані П. Гріммом, походять із свастичного регіону, є найпівнічнішими знахідками цього типу на Сіверсько-Донеччині. К. Мельник проводила розкопки Рядових Могил у 1900-1901 рр., готуючись до ХІІ Археологічного з'їзду в Харкові. Перша з посудинок, де шнуром відбито 3 свастики, виявлена в кургані 7 (рис. 1), а друга (12 прокреслених свастик) - у похованні 7 кургану 8 (рис. 2). Обидва поховання здійснені в зрубах з широтною орієнтацією небіжчиків та використанням шнура в декорі [19], а тому можуть бути віднесені до бережнівсько-маївської зрубної культури.

Серед інших знаків системи, за підрахунками О. Захарової [18, рис. 38; 40] свастика із заштрихованими трикутниками посідає третє-четверте місце (відповідно - 76 та 77 випадків), поступаючись косим хрестам (283) та ромбам (100). Загалом же різновидів знаків 38. Статистикою охоплено 308 посудин. 15 додаткових свастик з Кириківки за такої ситуації явно поліпшують кількісний показник цього знака, доводячи його до 91. Це становить 8,5 % від загальної кількості врахованих знаків (1065). Приблизно дві третини з них становлять правобічні свастики й лише третину - лівобічні (36 : 14, за підрахунками О. Захарової). До речі, на другій посудині з Кириківки зафіксовано максимальну кількість свастик - 12, проте на більшості горщиків фігурує 1 свастика. Нерідко вона вирізняється більшими розмірами серед інших знаків, стаючи своєрідним знаком-лідером. Найбільших розмірів досягали свастики, вписані (сховані) в дно посудини ззовні. Дно в таких випадках бувало увігнутим, аж до формування конічного піддону.

Декілька слів про нашивні свастики, показові для покровської зрубної культури (регіон Волго-Уралля). Вони безумовно мали охоронну функцію. Особливо цікавими є головні убори або начільники, розшиті свастиками. Зрозуміло, що в начільниках ховали певних начальників. Для прояснення цього аспекту важливе значення має знахідка в Сінцяні статуетки європеоїда зі свастикою на чолі та ієрогліфом «мак (mag)» [20]. Отже, є підстави для припущення, що тут ми маємо справу з носіями сакральної функції в давньоіранському середовищі - магами.

Концентрація знахідок посуду зі свастиками довкола Донецького кряжа дозволяє нам порушити питання про певний зв'язок цього знака з видобутком та литвом мідної руди. З поселення Провалля на Луганщині походить ливарна форма, прикрашена вервечкою свастик [21, рис. 3, б]. За слов'янським перекладом хроніки І. Малали (ХІІ ст.), згадуваний раніше в контексті свастик Сварог функціонально відповідав давньогрецькому богу-ковалю Гефестові [22].

Ще декілька слів щодо місця свастики в бінарних опозиціях зрубного суспільства, що впливають із взаємного розташування знаків на посуді. Спостерігається опозиція правобічних та лівобічних свастик, що трактується як протистояння чоловічого та жіночого первнів. На слоїку з ґрунтового могильника Калач, що на лівому березі Волги, велика правобічна шнурова свастика вивищується над маленьким прокресленим лівобічним знаком, опущеним на рівень нижнього залому свого авторитетного візаві. На другому горщику з Кириківки кожна з двох лівобічних свастик має свою правобічну пару. Фактично пари різноспрямованих свастик виходять на рівень погано прихованої антропоморфності, нагадуючи чоловічків, що танцюють.

Епічне протистояння свастика - змії чудово відтворено на слоїку з могильника Новоселиця Донецької обл. Велика правобічна свастика триумфує, підтята голова змія об'якло зависла вниз, а довжелезне тіло - розрубане (рис. 6). О. Захарова слушно вбачає в цьому сюжеті знаковий запис перемоги Індри, позначеного свастикою, над змієподібним Врітрою [18, рис. 43, У].

Через носіїв культур зрубної спільноти свастики потрапляють до населення лісової зони Росії (поздняківська культура в басейні Оки) [23,

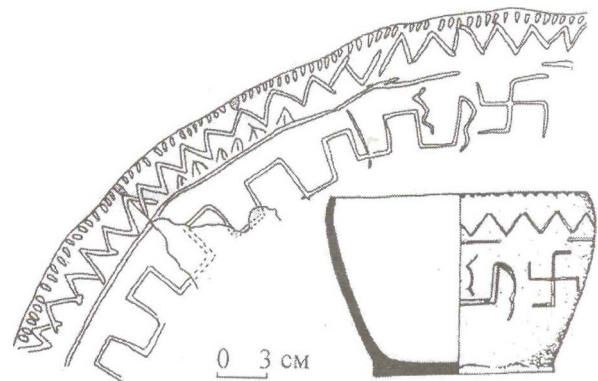


Рис. 6. Знакова композиція на слоїку з поховання 12 в кургані 1 біля с. Новоселівка на Луганщині, інтерпретована як запис міфу про перемогу Індри (свастика) над Врітрою (розірваний меандр). Інтерпретація за О. Ю. Захаровою, 2000

рис. 70, /] та українського Полісся (сосницька культура Наддніпрянщини) [24, рис. 5, 13]. Розкопки великого могильника біля с. Малополовецьке поблизу Фастова виявили матеріали як тшинської так і бережнівсько-маївської зрубної культур [25]. Отже, знахідки свастик у Малополовецькому є лише справою часу. За доби фінальної бронзи свастичні знаки фіксуються у носіїв бондарихінської культури на поселенні Рідний Край у Харківській обл. (люб'язне повідомлення Ю. В. Буйнова), що цілком вписується в іще живу зрубну традицію. Вона ж мала відлуння у скіфській культурі раннього залізного віку, арійській за походженням (посудинки з Аксютинців на Посуллі [26, рис. 45, 2] та з Рисового в Криму [27, рис. 10, 7,5]. Шанобливе ставлення до свастики збереглося у середньовічному населенні Степової України [28, рис. 2, 6-8].

Н. Кравченко в посмертно виданій статті опублікувала низку прясел початку I тис. Х. Е. з Київщини, де серед рядків знаків панує свастика. По суті, це розвиток знакової системи зрубної спільноти та певна відповідь на питання щодо загадкових «черт і резів» [29, рис. 5, 7; 8, 1]. Цим же питанням переймався свого часу й В. Петров, обстоюючи тезу щодо співіснування впродовж VI-IX ст. написів різами з кирилицею як двох

типів письма на Русі [30, с. 20-21]. Можливо, саме тому він з ризиком для себе зберігав готичні тексти з нацистського журналу. Розглядаючи знаки зрубної спільноти, В. Петров, імовірно, розмірковував над генеозу праписемності у слов'ян. Згодом М. Брайчевський звернувся до знакової системи зрубників у пошуку витоків давньослов'янської ієрогліфіки [31].

Отже, знаки у формі свастики засвідчують глибину місцевих культурницьких традицій на теренах України. Хоча б з цієї єдиної причини вони повинні ретельно вивчатися. На жаль, від 20-х років XX ст. свастика стає символом варварства та насилля. «Є навіть така думка, що Свастику, як партійний символ, Адольфу Гітлеру подарував сам товариш Сталін у 1920 році» [7]. Г. Бідерман, зі свого боку, зазначає, що свастика стала емблемою націонал-соціалістичних товариств «Туле-товариства» та «Бригади Ерхарда», заснованих ще 1918 р., а в 1920 р. свастика, витлумачена А. Гітлером як знак «боротьби арійських народів», зайняла місце вже на партійному прапорі націонал-соціалістів [8]. Відтоді присмак нацизму незмінно супроводить усі новітні спроби використання цього знака. І все ж дослідження такої складної теми не варто віддавати на відкуп ідеологам сучасного нацизму.

1. *Stamp/ua R. Germanen in der Ukraine // Germanen Erbe.- Monatsschrift Гьг Deutsche Vorgeschichte.- Heft 9/10.- September/Oktobr 1942.-S. 130-140.*
2. *Grimm P. Nordische Funde der Jungsteinzeit aus der Ukraine // Ibid- S. 141-148.*
3. *Гаврилюк Н. Свастика // Словник-довідник з археології.- К.: Наук, думка, 1996.*
4. *Свастика // Мифы народов мира.- М.: Советская энциклопедия, 1988-Т. 2.-С. 420.*
5. *Трубачов О. Н. Indogica в Северном Причерноморье.- М.: Наука, 1999- С. 278-280.*
6. *Танадайчук С. Символи в декоративному мистецтві України.- Серія: Бердичівське народне мистецтво.- Бердичів, б. р.- 4 с.*
7. *Январский В. Н. Свастика. Исторические корни // Славяно-Арийские веды.- Омск: Аркор, 1999- Кн. 2- С. 155-184.*
8. *Бидерман Г. Энциклопедия символов.- М.: Республика, 1996.- С. 236.*
9. *Ткачук Т., Мельник М. Семіотичний аналіз трипільсько-кутеньських знакових систем (мальований посуд).- Івано-Франківськ, 2000.- 238 с.*
10. *Патокова Э. Ф., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б., Полищук Л. Ю. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье.- К.: Наук, думка, 1989.- 142 с.*
11. *Патокова Э. Ф. Усаатовское поселение и могильники.- К.: Наук, думка, 1979- 186с.*
12. *Кривоца-Гракова О. А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы // Материалы и исследования по археологии СССР.- М., 1955- 168 с.*
13. *Пустовалов С. Ж. О росписи на дне катакомб ингульской культуры и о проблемах этносоциальной реконструкции катакомбного общества Северного Причерноморья // Археология восточноевропейской лесостепи,— Воронеж, 1998- Вып. 12.-С. 22-51.*
14. *Беседин В. И. «Микенский» орнаментальный стиль эпохи бронзы в Восточной Европе // Археология восточноевропейской лесостепи.- Воронеж, 1999.- Вып. 13.- С. 45-59.*
15. *Пряхин А. Д., Захарова Е. Ю. Знаки на сосудах эпохи бронзы Доно-Донецкого региона // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи- Воронеж: Воронежский ун-т, 1996- С. 58-63.*
16. *Формозов А. А. Сосуды срубной культуры с загадочными знаками//Вестник древней истории.- 1953.-№ 1.-С. 193-200.*
17. *Отрощенко В. В., Формозов А. А. К проблеме письменности у племен Северного Причерноморья в эпоху раннего металла // Studia Praehistorica,- Sofia, 1988- С. 147-178.*
18. *Захарова Е. Ю. Сосуды со знаками срубной общности эпохи поздней бронзы.- Воронеж: Воронежский ун-т, 2000.- С. 62-74; 77-78.*
19. *Мельник Е. Раскопки курганов в Харьковской губернии. 1900-1901 г. // Труды XII археологического съезда.- М., 1905-Т. 1.-С. 673-676.*
20. *Чуев Н. И. Индоевропейцы эпохи бронзы в Восточном Туркестане и становление военной мысли в древнем Китае // Взаимодействие и развитие древних культур южного пограничья Европы и Азии.- Саратов, 2000,- С. 242-246.*
21. *Татаринов С. И. Металлообработка в эпоху поздней бронзы на Среднем Дону // Сов. археология.- 1979.- № 4.- С.258-265.*
22. *И[ванов] В., Т[опоров] В. Сварог // Мифы народов мира,- М.: Советская энциклопедия, 1988.- Т. 2.- С. 420.*
23. *Бадер О. Н., Попова Т. Б. Поздняковская культура // Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР.- М., 1987.-С. 131-135, 227-233.*
24. *Куриленко В. Є., Отрощенко В. В. Динаміка культурних змін задоби бронзи у Мезинському мікрорайоні на Десні // Археологія- 1998- № 1.- С. 46-56.*
25. *Лысенко С. Д. Результаты исследования могильника Малополовецкос-3 на Киевщине в 1993-1997 годах // «Trzcinec» - system kulturowy czy interkulturowy proces? - Poznań: Wydwo Poznańskie, 1998,- С. 95-117,*

26. *Ильинская В. А.* Скифы Днепровского лесостепного Левобережья.- К.: Наук, думка, 1968.- 268 с.
27. *Щепинский А. А., Черепанова Е. Н.* Северное Присивашье в V-II тыс. до н. э.- Симферополь: Крым, 1969.- 328 с.
28. *Корпусова В. М.* Про колекцію середньовічних тканин з некрополя Золоте//Археологія.-№ 1.- 1995.-С. 144-148.
29. *Кравченко Н.* Знаки і букви на предметах. Археологічні матеріали до вивчення докириличного письма у ранніх слов'ян // Археологічні пам'ятки Фастівщини.- Фастівський державний краєзнавчий музей.- Фастів, 2001- № 10-11.- С. 95-111.
30. *Петров В. П.* Слов'янська писемність за археологічними пам'ятками // Питання походження і розвитку слов'янської писемності- К., 1963- С. 20-21.
31. *Брайчевський М. Ю.* Походження слов'янської писемності- К.: Вид. дім «КМ Академія», 1998,- С. 43^16.

V. Otroshchenko, V. Korpusova

FYLFOG IN SIGN SYSTEMS OF COPPER-BRONZE PERIOD IN UKRAINE

The most ancient finds offylfog depicting on the Ukraine territory in materials of Tripillia, Usatovo and Babino cultures are worked out in the article. Special attention is turned towards the role offylfog in sign systems of the Zrubna entity population? Where these signs became the most popular. The question about the influence of sign tradition of Zrubna entity on settling the system of signs of early Slovians is settled.